
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MONDANIVALÓ ÉS KONSTRUÁLTSÁG

(John Barth regényéről*)

VARGA ZOLTÁN

Életérzés-regény, közérzet-regény, állapot-regény, többféleképpen is nevezhetjük.

Sajátos regénytípus, amelynek lényege, hogy egy kisebb vagy nagyobb, de szerepe szerint mindenképpen számottevő embercsoport, társadalmi típus életérzését fogalmazza meg, azt, ami a kérdéses típus képviselőire a tudatosság különböző fokán ugyanúgy jellemző, mint a regény központi figurájára. Vagy magára a mű alkotójára, lévén az ilyen jellegű regény mindig önéletrajzi fogantatású. Nem a cselekményt illetőleg természetesen, hanem olyképpen, hogy a főszereplő önélelmzés, önmegfigyelés révén születik, végső fokon önvallomás közvetítője lesz, valójában részét képezve a szerzőnek, aki azonban mégsem azonosul vele maradéktalanul, hiszen ha ezt tenné, voltaképpen regényalakjának kritikával való szemléléséről, s a benne megtestesülő általánosabb értelemben jellemző tünetszerű jelenségek felmutatásáról kellene lemondania. Mérföldkőként jelzik egyébként az ilyen jellegű művek a különböző korok és tájak életérzés-változatait és -változásait, s ezzel egyúttal egy sajátosan dokumentáló szerepet is betöltenek, azt örökítve meg, s örökítve át a későbbi nemzetekre, amit e sajátos örökség természeténél fogva csakis az irodalom dokumentálhat.

Hogy többnyire a válság-tudatot, a rossz közérzetet, az ember önmagával és a társadalommal való mehasonlottságát, végső fokon az elidegenültség érzésének különböző formáit és fokait tárják fel az ilyen regények, s teszik azokat mások számára is átélhetővé (főleg olyanok számára persze, akikben szintén van valami a kérdéses életérzésből), az különben természetesnek látszik — azon egyszerű oknál fogva, hogy holmi diadalmasan egészséges, erőből duzzadó életérzés ritkán szülőanya csak irodalmi alkotásoknak. Mi sem természetesebb hát, mint

* *Az út vége*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977

hogy e regénytípus századunkbeli példáiént olyan, már klasszikusnak számító művek jutnak eszünkbe, amilyenek Moravia *Közönyösök* és *Unalom* című regényei, Sartre *Undora*, Camus *Közönye*, s persze folytathatnánk a felsorolását még a világirodalmi példákknak, az amerikai irodalomból Saul Bellow *Herzogját* említve mindenekeleltt. Végeredményben tehát egy nagyon is elterjedt regénytípussal állunk szemben, olyan „műfajjal”, aminek rég kialakult már a maga „receptje”, ami annak művelhetőségét, sőt „mímelhetőségét” is jelenti egyben. Azt, hogy — sajnos, vagy hála istennek — technikailag és filozófiailag kellőképpen felkészült írók akár még az autentikusság aranyfedezete nélkül is elkészíthetik.

John Barth, az újabb amerikai írónemzedék jelentős képviselője kapcsán szükségesnek látszik mindezt megemlíteni. Regénye, *Az út vége*, jellegét tekintve kétségtelenül ide tartozik. Főhősének, Jacob Horner tanárnak tudatállapota és általános emberi közérzete ugyanis amint azt a könyv címe is jelzi, mindenképpen a végső elidegenültség, a semmivel azonosulni nem tudás, a „tulajdonság nélkülség” végállomását jelzi. Nyilván nem csupán az írói szándék szerint, hanem a mögötte rejlő valóság alapján is az amerikai (s aligha csak az amerikai) értelmiség egy részének demoralizált-nihilista belső világát tükrözve vissza, olyan típusú embert személyesítve meg, aki mindent tud és mindennek az ellenkezőjét is, szüntelenül tudatában van önmagának, érzéseinek, szavainak és gesztusainak, szakadatlanul kívülről is látja önmagát. Szerepe ennek folytán kikerülhetetlenül csakis a szerepjátszás lehet, tekintve hogy szerepet játszani, de nem élni is azt egyúttal, éppen ebből a lényünk egy részével való kívülmaradásból fakad, ami különben a szerepből való bármikor ki lépés lehetőségét rejti magában. Horner alapvető belső állapota és magatartása tehát olyasvalami, amit legtalálósabban alighanem a „lebegés” szóval nevezhetünk meg. Következésképpen Hornernek természetesen nem azért nincs meggyőződése, mert híjával van az ehhez szükséges ismereteknek, tájékozottságnak a világ dolgai között, hanem mert „túláságosan is sok” ismerettel rendelkezik, „túl okos”, ha úgy tesszük, s ennek folytán bármilyen nézet és álláspont védelmezésére is képes, anélkül, hogy azzal igazán azonosulna. Mint például az alábbi részlet során, amikor is egy, eredetileg nyelvtani tárgyú, de később másképp irányba is kiszélesedő vita végén a következőket mondja diákjainak:

„A forradalmárok és a radikálisok mind olyan emberek, akik jól látják, hogy a szabályok gyakran — sőt mindig — végtelenen önkényesek, és ki tűr el szívesen önkényes szabályokat? Ezek a méltatlankodók a szabad szerelem hívei, az olyan nők, akik szivaroznak, a Greenwich Village lakói, akik nem vágatnak haját, és minden rendű és rangú reformerek. Mégis, a legradikálisabb minden társadalomban az, aki látja ugyan a szabályok és a társadalmi konvenciók önkényes voltát, de aki annyira megveti és lenézi a társadalmat, amelyikben él, hogy magára

veszi az egész vagonrakomány képtelenséget, és közben csak nevet. A legnagyobb lázadó az, aki a világ minden kincséért sem volna hajlandó megváltoztatni a társadalmat.”

Ezt *mondja* Horner, miközben a következőket gondolja az elmondottakról:

„Nnna! Ez a gondolat vég nélkül gyöttri majd az én nagyszerű fiatal-emberemet, az biztos, az osztály többi tanulója pedig nem ért belőle egy kukkot sem; bennem ráadásul mindez az éleselméjűség érzéséhez a csendesen mosolygó paradoxon finom árnyalatait is hozzávegyítette.” — Jacob Hornert, másképpen Jake-et tehát mindentudó lebegése valójában egyfajta „gyakorlati konzervatívizmusra” teszi kiválóan alkalmassá, más szavakkal arra, hogy anélkül legyen egy társadalom védelmezője, hogy hinne annak értékeiben.

Ehhez hasonló módon képes azonban bármiféle emberi helyzetbe és érzésbe is beleélni magát, képes a lelkiismerettől gyötört ember szerepének eljátszására is, ugyanakkor azonban minden tetthez megtalálja az önfeloldozás lehetőségét, ami végső fokon bármiféle felelősségvállalásra való alkalmatlanságot is jelent, voltaképpen egyfajta nullpontot, valamit, ami már-már egyenlő a nemlétezéssel. Mindenképpen a szó etikai értelmében, akkor is, ha ezt a nemlétezésről szóló megállapítást éppen a regény legetikátlanabb figurájától, a Doktortól, életének alakulására igencsak kiható, sarlatánnak is beillő, de kétségtelenül mélyen látó kezelőorvosától hallja Horner először. „A választás: létezés. Amilyen mértékben képtelenné válik az ember a választásra, olyan mértékben szűnik meg létezni” — mondja erről a Doktor még a Hornerral való ismerettségének elején. Barátjának, Joe Morgannak felesége, Rennie viszont, a két barát közt lezajló viták kapcsán, így beszél hozzá: „Néha úgy éreztem, nem vagyok biztos benne, hogy Joe erősebb-e, mint maga. Mire az ő érvei körülzárták magát, maga már nem volt az eredeti helyén, s ami ennél is rosszabb, még ha Joe szét is tudta rombolni a maga valamelyik állását, az volt a benyomásom, hogy *magát* képtelen megérinteni, mert maga már valahogy nincs jelen a saját hadállásaiban. (...) Ha maga nem a véleménye, akkor micsoda? (...) Tudja, Jake, milyen véleményre jutottam? Hogy maga nem is létezik.”

Ugyanezt Horner önmagára vonatkoztatva másképp fogalmazza meg: „Bizonyos értelemben Jacob Horner vagyok”, kezdi a regényt, máshol viszont így szól saját magáról: „Jacob Horner egy középkori állatmese-gyűjteményből szalajtott bagoly, páva, kaméleon, szamár és papagáj egy személyben, és egyszerre óriás és törpe, teli és üres, bámulatos és sajnálatraméltó”, amely megfogalmazás érdekes módon érzékelteti, miképpen lesz itt a „minden” a „sommivel” egyenértékű, voltaképpen pedig arra a bénító öniróniára is utal, ami nem csupán része és megnyílvánulása, hanem meghatározója is állapotának. Elméállapotot is írhattunk volna egyébként, mivel ebből a szempontból nézve Horner gondolatvi-

lágát akár szkizofréniaként, hullámozó kedélyállapotát viszont mániás-depressziós kórként is jellemezhetjük, erkölcsi alapképlete pedig leginkább talán egy meglehetősen divatjamúlt kifejezéssel szólva *moral insanity*ként jelölhető meg. Pusztán hasonlatképpen, mivel a regény mondanivalójának lebecsülése volna, ha Horner személyiségét holmi patológikus esetként értékelnénk csak. Még ha figyelembe vesszük is, hogy a neurotikus és pszichotikus esetek mindig rengeteget tükröznek az őket körülvevő társadalom jelenségeiből, azáltal, hogy tartalmukat, az egyén biológiai gyökerű tulajdonságai mellett, az adott társadalom kultúrájának milyensége is meghatározza, nem szólva arról, hogy az irodalom számára csakis az ilyenfajta „őrület” lehet érdekes és érdemes a művészi feldolgozásra. Tekintettel azonban az amerikai kultúra és társadalom szélsőségesen „pszichologizált” mivoltára, Horner alakjának körüljárásakor ez a szempont sem mellőzhető, annál kevésbé, mivel a Doktor figurája mintha csak külön megtestesülése volna ennek a társadalmi-kulturális jelenségeket izoláltan pszichológiai problémaként kezelő, s az ezzel való visszaélő manipulálásra különösen is alkalmas szemléletmódnak.

Alapjában véve azonban sokkal többről van itt szó pusztán patológikus esetnél. Horner ugyanis a maga sajátos háttérrel tükröző életérzésével és személyiségével nincsen egyedül.

Barátja és ellenfele, Joe Morgan, valójában ugyanennek az életérzésnek és tudatállapotnak más változatát képviseli. Ez pedig a kérdéses állapot, illetve közérzet kollektív mivoltára, közös talajára utal. Joe személyisége ugyanis voltaképpen csak határozottabb, keményebb, férfiasabb vonásai révén különbözik Hornerétől, kevésbé képlékeny jelleme, cselekvőbb hajlamai ezekből az „eleve adott”, biológiai gyökerű tulajdonságokból eredeztethetők. Hornertől eltérően, aki nem csupán nem ismer, de nem is keres semmiféle igazságot, tiszteletben tartandó elveket, sőt a maga „totális nihilizmusában” még jól is érzi magát, Joe nem tagadja alapvetően minden erkölcsi érték és igazság létezését inkább azok relativitását hangsúlyozza csak.

„Tételezzük fel továbbá, hogy Rennie titokban megcsal. Ezzel kettőnk kapcsolata az én szempontomból elveszíti a *raison d'être*-jét, s én valószínűleg simán faképnél hagyom őt, ha ugyan le nem lövöm, vagy magam öngyilkos nem leszek. A közösség szempontjából azonban továbbra is köteles vagyok támogatni őt, mert az olyan társadalom nem életképes, ahol az emberek ilyesféle családi okokból faképnél hagyják egymást. A közösség szempontjából engem kényszeríteni kell, hogy tartásdíjat fizessek, énnekem pedig semmi okom sem lehet amiatt panaszkodni, hogy az ő szempontjaik nem esnek egybe az enyémmel: nem is eshetnek egybe. Ugyanezen az alapon az államnak éppúgy igaza van abban, hogy felakaszt vagy bebörtönöz engem, amiért agyonlöttem a feleségem, mint nekem abban, hogy agyonlöttem, érted? Vagy a katolikus egyháznak, ha

történetesen katolikus vagyok, éppúgy igaza van abban, hogy megtagadja tőlem a beszentelt földbe való eltemettetést, mint nekem abban, hogy öngyilkos lettem, ha a házastársi kötelék számomra egy életre szóló lelki *adottság*. Teljesen ostoba volnék, ha azt várnám, hogy a világ csak azért megbocsássa a tetteimet, mert világosan meg tudom őket indokolni” — vall erről igen szemléletesen.

De mivel a „tettek embere”, a viszonylagosságnak ebből a szorításából is sajátosan „férfias” módon vágja ki magát:

„Tudod, házasságunk első hónapjaiban Rennie mindenkinek mentegetőzött aki csak beállított hozzánk, amiért olyan kevéssé bútor van a házban. Nagyon jól tudta, hogy akkor sem vennénk több bútort, ha lenne rá pénzünk, mégis mentegetőzött a többiek előtt, amiért a mi elképzeléseink nem egyeznek az övéikkel. Egy nap mindennél hosszabban mentegetőzött, mikor aztán a vendégek elmentek, jól állon vágtam. El is ájult. Mikor magához tért, nagyon alaposan elmagyaráztam neki, miért ütöttem meg. Sírt, és mentegetőzni kezdett, amiért másoknak mentegetőzött. Újra állon vágtam” — meséli erről, s ez a megnyilatkozása tulajdonképpen csak indoklása tükrében válik érdekessé igazán: „Ha időről időre helyreigazítom Rennie-t, vagy felvilágosítom, hogy egyik-másik megállapítása feneketlen ostobaság, vagy odaszólok neki egyet, az mind csak azért van, mert tisztelem, és mert a tisztelet szerintem nem azt jelenti, hogy mindenféle engedményeket teszek neki.”

Mi egyébről van itt szó tehát, mint az erőszakra való hajlam racionalizálásáról, aminek belső mottója akár ez is lehetne: „én ugyan tudom, hogy neked ugyanúgy igazad van, mint nekem, de hát kettőnk közül én vagyok az erősebb.” Amint pedig tovább vizsgáljuk mindazt, ami itt Joe magatartása révén felszínre kerül, egyszerűben nem csupán Joe különbözősége tűnik fel Hornernál szemben, hanem hozzá való hasonlósága is világossá lesz, ami főleg fejtegetésének rabulisztikus szofisztikája folytán hat Horner fentebb idézett szó-zsonglórködése tejestvérének. Valójában két különbözőségében rokon, egymást kiegészítő magatartásformáról van itt szó, olyan egységről a különbségeknek, ami Hornert egy feltételezett közéleti-politikai síkon inkább egy magasabb, „filozófiai” szinten teszi alkalmassá az elvtelen manipulátori szerepre, Joe-t viszont az ököljog igazolójának gyakorlatibb feladatára predesztinálja a napi politika közvetlenebb szolgálatában. Annak ellenére, hogy a regény közvetlenül nem érinti a politika szféráját, sőt a szó szélesebb értelmében társadalomábrázolásról sem beszélhetünk vele kapcsolatban, cselekménye lényegében a magánélet területén belül marad, mégis, Horner és Morgan személyében olyasvalami testesül meg itt, ami mélyen gyökerezik az amerikai valóságban, az üzleti életben ugyanúgy, mint a politikában. Filozófiai megfogalmazással szólva mindkettőjükben egy tipikusan amerikai dolog, a pragmatizmus kel életre, ám kettejük közül, a maga kódex nélküli etikájával és „érveken túli” erőszakosságával, Joe

Morgan képviseli a hagyományosabb, szűkebb értelemben vett pragmatizmust, ami önmagában ugyan nem etikátlan dolog, értékét mindig az elérni kívánt célok határozzák meg, relativizmusánál fogva azonban mint filozófia könnyen válik puszta szofisztikává, nemegyszer éppen az erőszak igazolásának szolgálatában, ahogyan azt Joe-nál fentebb láthattuk. Úgyhogy Horner minden képlékenységgel, semmihez sem kötődő mindentudásával és gyakorlati konzervativizmusával együtt tulajdonképpen ugyanabból a pragmatizmusból nő ki, s jelenti annak voltaképpeni végkifejletét, ám megsemmisítését és tagadását is egyúttal. Az általa képviselt magatartás tehát újabb fejlemény, s egyben betetőzése is a dolgoknak, ami végeredményben Jake Joe feletti „győzelmében” is kifejeződik. Joe azonban, látszólag etikusabb lénye ellenére, éppen erőszakossága folytán semmivel sem kevésbé veszedelmes figura Jake-nél. Legfeljebb — látszatra és felületesen szemlélve — rokonszenvesebb. Anynyiban, hogy erkölcsi relativizmusa ellenére, házaseletében mégis egyfajta abszolútumra törekszik, hogy Rennie-vel való kapcsolatát pozitív életprogrammá igyekszik tenni, a szilárdság szigetévé emelni a viszonylagos értékek óceánjában. Ez a törekvése azonban megint csak erőszakosságából fakad, s a Hornerral Rennie-ért folyó jelképes erejű küzdelemben, azáltal, hogy abszurd és torz módon ragaszkodik a maga sajátosan értelmezett egzisztencialista „választás-filozófiájához”, voltaképpen a szadizmus egy formájába csap át, s lesz a végkifejletben a tragédia legfőbb okozója is.

De ez már a regény cselekményével áll szoros összefüggésben.

Itt azonban kételyeink támadnak. Főleg az illetőleg, hogy regényben leírt, önmagában véve meglehetősen triviálisnak tetsző háromszög-szituáció csakugyan alkalmas-e az imént bemutatni próbált rendkívül összetett mondanivaló hordozására. Fenntartásaink és kifogásaink ugyan is azzal párhuzamosan növekszenek és gyülemlenek fel, ahogy a regény eleinte csak kisszerűnek tetsző, később azonban egyre képtelenebbnek ható, hogy ne mondjuk, „cifrább” meséjével megismerkedünk. Bármennyire is napirendre tudunk térni kezdetben afelett, hogy Joe, Rennie gyónásából értesülve a Hornerral töltött éjszakáról, erőszakos alaptermészete ellenére nem ragadtatja el rögtön magát, elvégre nem csak erőszakra hajlamos ember, hanem a csontja velejéig értelmiségi is, aki képes várni és agresszivitását áttételesen érvényesíteni, lényegében hihető hát, hogy ne vigye mindjárt kenyértörésre a dolgokat, eltűrje és tudomásul vegye a viszony folytatódását. Nehezen hihetővé ez csak azáltal lesz, hogy Joe-nak tulajdonképpen semmi eltűrnivalója vagy tudomásul venni valója sincs, valójában sem Rennie, sem Horner nem kívánja különösebben a kapcsolat folytatását, ellenben maga Joe szorgalmazza ezt, még-hozzá elvontan „morális”, mondhatni filozófiai szempontokból kiindulva, olyanféle megokolással kényszerítve Rennie-t többször is Horner lakására, hogy az asszonnak tisztába kell jönnie önmagával, utólag kell

eldöntenie, mi vonzotta Hornerhoz, hogy azután választani tudjon ket-tejük között. Joe tehát maga kovácsolja tartóssá ezt a viszonyt, pusztán a belső indítékok számára mindennél fontosabb tisztázása érdekében, s ezt illetőleg indokai Rennie-t mindenáron megalázni kívánó szadizmu-sának racionalizációjaként, ha akarjuk, még hihetők is lehetnek. De csakis ilyenként. Csakhogy erről a szadizmusról még közvetett formá-ban sem esik szó sehol. S nemcsak a rákényszerített helyzetűl szenvedő, de a férjét továbbra is bálványozó Rennie nem vesz észre semmit belőle, pedig, ha észrevenné, ez a bálvány összeomlásához önmagában is elég lehetne, legalábbis, ami a kötődés „magasabb rendű” részét illeti. Hanem ugyanígy a tulajdon helyzetén és érzésein lénye egy részével mindig kívül maradó Horner sem észlel belőle semmit, annak ellenére, hogy önmagát és környezetét szüntelenül figyelve, valósággal „végigpszicholo-gizálja” a regényt, észrevételei pedig többnyire kíméletlenül találók is. Érthetetlen hát, hogy Rennie-hez hasonlóan, tulajdonképpen igazat ad Joe-nak, továbbra is csodálattal tekint rá, sőt a maga „fenntartásos” módján még büntudatot is érez vele szemben. Joe magatartása tehát ilyenformán nem utolsósorban éppen a főszereplő, azaz a szerző rész-letező módszere következtében hat képtelenségnek — kevésbé elemző közlésmód esetén talán észre sem vennénk, hogy Barth a jelek szerint nem is kívánta szadizmusnak beállítani Joe eljárását. Azt hihetnénk, mindössze csak az olvasónak kívánja átengedni annak észrevevését.

Igazán képtelenné azonban Rennie terhességével és Horner valószínű apaságával válik a helyzet. Annak kapcsán, hogy Rennie mindenáron meg kívánja szakítani terhességét. Mellesleg itt már az a gyanú is fel-merülhet, hogy Barth alkalmasint azért helyezte a cselekményt 1953-ba, mert azóta egy abortusz nyilván Amerikában is sokkal jelentéktelenebb „ügy”, s ennek folytán sokkal kevésbé alkalmas már arra, hogy drama-tizáljuk. Csakhogy ettől a további fejlemények még változatlanul kép-telenségnek hatnak. Horner ugyanis, igaz, hogy egy kis okirathamisítás árán, de a műtét formálisan törvényes lefolytatásához is módot talál, ám Rennie, Joe-tól támogatva (!) kijelenti, hogy az ügyben nem haj-landó Horner feleségként szerepelni, sőt egyáltalán semmiféle hazug-ságra sem (istenem, mennyire „irodalmi” ez!), viszont a vetéléshez to-vábbra is ragaszkodnak, amennyiben tehát Horner nem talál olyan or-vost, aki a való helyzet ismerete mellett, de természetesen illegálisan vállalja a műtétet, végez magával. Horner pedig ettől annyira megijed, hogy nyomban fejveszette rohan más orvos után, sőt a megfelelő in-formációk ellenében még egy nőismerőst is hajlandó lenne feleségül venni, ha az végül is ki nem jelentené, hogy zsarolásával csak próbára kívánta tenni. Pedig hát a regénynek csak hasznára válna, ha Horner nem „gyulladna be” ennyire, mivel ez még kiutat kínálna a szerző szá-mára, aki ez esetben úgy fejezhetné be a regényt, hogy miután Horner nem vette komolyan Rennie fenyegetését, az asszony végül mégis be-

váltja, így fordítva tragédiába, ami mindenképpen annyira „komédiának” hat, hogy Hornertől se lehetne rossz néven venni, ha ilyennek látná. Maga a tragikus vég különben érthető, hiszen a regény mondanivalójának ez adhat súlyt mindenekelőtt. Történetének tragikus fordulatot ad tehát, ám az elképzelhető legrosszabb módon: Horner szorultságában végül is kezelőorvosához, a Doktorhoz viszi Rennie-t, s az aszszony végül is az íróasztalon fejezi be életét. Pardon: a műtőasztalon.

Mert persze elrásról van itt szó csupán, amire eredetileg a regény olvasását kísérő jegyzetelés folyamán került sor, akaratlanul, de talán mégsem mélyebb ok nélkül. Ezzel a befejezéssel ugyanis a regény cselekménye végképp konstruálttá lesz, úgyhogy a sztori mintha csak a „ne kívánd (fele)barátod feleségét” lapos tanulságát sugallná. Legalábbis, ha önmagában szemléljük. Erre viszont azért van okunk, mivel a fabula nem demonstrálja igazán azt a tudatállapotot és életérzést, aminek megmutatására tulajdonképpen hivatott lenne. Úgyhogy a mondanivaló ilyenformán nem az alapszituációval és a cselekménnyel szervesen egybeforrva, belőlük fakadva jelentkezik, hanem a történettől elkülönülve, arra mintegy ráaggatva csak, már-már fölöslegessé is téve azt egyben. Hiszen itt már az is felvethető, hogy ugyan mi szükség a történetre, ha egyszer semmivel sem teszi hitelesebbé a mondanivalót, mint amennyire az nélküle is hiteles lenne, sőt még az a megállapítás sem látszik egészen alaptalannak, hogy ez a cselekmény a maga konstruáltságával a mondanivaló hitelét rongja. Ezzel egyébként nem a konstruáltság létjogosultságát kívánjuk általában tagadni. Annál kevésbé, mivel könnyű volna egész garmadját említeni az olyan, vitán felül álló értéket jelentő alkotásoknak, amelyeknek konstruált cselekménye minden tekintetben igazolt, azáltal, hogy mintegy kísérletileg demonstrálja a mondanivalót, úgy bizonyítja azt a maga logikus felépítettségével (bár többnyire egyszerűsítés, a valóságos világtól való bizonyos elszigetelés árán, amire éppen a tiszta kísérleti körülmények, a „modell” megteremtése érdekében van szükség), mint valami precízen működő műszer vagy könnyörtelen bizonyítóeljárás — azt bizonyítva be, amit másképp lehetetlen bizonyítani. Vagy inkább azt, ami logikai bizonyításra szorul. Csakhogy *Az út végének* mondanivalója végeredményben nem ilyen bizonyítást kíván, mivel abba az életérzésbe, illetve tudatállapotba, ami Horner személyisége révén tárul fel a regényben, elsősorban bele kell élni magunkat. Erre pedig meg is volna minden lehetőségünk, ha a mese a maga erőltetett fordulataival nem zökkentene ki gyakran bennünket, nem emlékeztetne minduntalan arra, hogy regényt olvasunk. Holott nem kellene ezt tennie, mert valójában nem hárul rá egyéb feladat, mint hogy Horner önelemzéseit, s a többnyire elvont párbeszédet és vitákat egybekapcsolja, illetve a regényfigura tudatállapotából fakadó magatartás gyakorlati következményét (de nem magát a tudatállapotot!) felmutassa, mintegy a hitelesség pecsétjével ellással. Ekképpen adva nyo-

matékot annak az életérzésnek, amit az önmaga feljelentésének gondolatával inkább csak játszó, mint vívódó Horner a regény végén a következő szavakkal juttat kifejezésre: „Az igazságtalanság szörnyű érzése cselekvésre serkentett, izmaim mindenáron működni akartak; tagjaim azonban meg voltak kötve, mint Laokoón tagjai, mert rám tekergőztek a Tudás és a Képzeltet kígyói, melyek az idők teljességében növekedve nemcsak megkísértettek, hanem meg is semmisítettek.” De talán betölthette volna ezt a hitelesítő-nyomatékosító funkciót ugyanez a mese is, ha a figurák, elsősorban Joe és Rennie, magatartásának motivációja meggyőzőbb, ha nem kizárólag elvont szempontok, hogy ne mondjuk, „filozófiai” meggondolások mozgatják őket.

Ennek következtében ugyanis a regény igazi értékeit inkább csak a „mesén kívüli” részek jelentik: az érdekes etikai kérdéseket feszegető párbeszéd, vagy a Doktor cinikus „szuperpragmatista” megnyilatkozásai. Félelmetesen „jón és rosszon túlnak”, egyben pedig kísértetiesen „modernnek” hatnak például azok az instrukciók amelyekkel a Doktor Rennie halála kapcsán látja el Hornert: „Most pedig jól figyeljen ide. A helyzet komoly, de nem lesz semmi baj, ha nem hagyja el magát. Már kivittük a holttestet a kocsijába. Ne próbálkozzon olyan ostobaságokkal, hogy titokban kirakja valahol. Már föl hívtam a nő férjét, és megmondtam, hogy az asszony egy idő múlva magához fog térni az altatásból. A legjobb, amit tehet, hogy egyenesen hazaviszi és megmondja a férjnek, hogy meghalt. Tegyen úgy, mintha pánikba esett volna. Mondja azt, hogy az út feléig minden rendben volt, akkor az asszony elkezdett hányni és megfulladt. A boncolás ezt teljesen alá fogja támasztani. A férj majd kihívja a mentőket, a kórházban pedig fölfedezik az abortuszt, de az akkor már nem számít. Magának mindenféle kérdést fognak föltenni, de az sem számít. Holnapig ne árulja el nekik, hogy hol történt a dolog: azután már teljesen mindegy.” S ugyanilyen telibe találóak, kíméletlenül lényegre tapintóak Horner önmagát és környezetét górcső alá vevő monológjai is, amelyek egyébként a szerző kitűnő pszichológiai érzékére vallanak. Vagy talán megtanult ismereteire csupán, melyekkel mintha statikus formában tudna élni csak, hangulatok, lelkiállapotok magyarázatok, de amelyek furcsa módon azonnal cserbenhagyják, amint figuráit mozgatni kezdi.

Sajnos, tehetjük hozzá. Annál is inkább, mivel elképzelhető, hogy itt valahol rejlik annak magyarázata, miért viseli magán a „csináltság” jegyeit *Az út vége*, miért jó regény csupán, de mégsem olyan jelentős állomás a bevezetőben említett közérzet-regények sorában, mint amennyire azt mondanivalója, a tárgyul választott tudatállapot alapján megérdemelné.